Wąsek, D., i Gilski, M. (red.). (2026). *Leksykon polskich apologetów i teologów fundamentalnych*. Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, s. 525–552.
https://doi.org/10.15633/9788383701769.27

Czesław Stanisław Bartnik

Antoni Nadbrzeżny
antoni.nadbrzezny@kul.pl https://orcid.org/0000-0003-0973-3625
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II https://ror.org/04qyefj88

Kontekst biograficzno-bibliograficzny

Czesław Stanisław Bartnik urodził się 9 sierpnia 1929 roku we wsi Źrebce koło Szczebrzeszyna, na obrzeżach historycznych Grodów Czerwieńskich. Pochodził z wielodzietnej, patriotycznej i religijnej rodziny chłopskiej. Jego rodzicami byli Michał i Marianna z domu Bartnik. Ojciec zajmował się głównie pracą na roli, dorabiał też jako jedyny we wsi szewc. Matka zaś prowadziła dom, wychowywała dzieci i pracowała jako krawcowa. Czesław był szóstym z dziewięciorga rodzeństwa. Pierwsze cztery klasy szkoły powszechnej ukończył w rodzinnej wiosce, a piątą, szóstą i siódmą w oddalonym o 9 kilometrów Szczebrzeszynie. W lipcu 1943 roku został wraz z całą rodziną wysiedlony przez okupantów niemieckich do Gorajca [Góźdź, 2009a: 19].

Wiosną 1944 roku wraz z bratem Józefem (późniejszym jezuitą i doktorem chemii) uczestniczył w tajnym nauczaniu w gimnazjum w Radecznicy, zorganizowanym przez Armię Krajową i Bataliony Chłopskie. Następnie uczęszczał do gimnazjum w Szczebrzeszynie, gdzie w 1947 roku uzyskał tzw. małą maturę. Zafascynowany postacią Stefana Wyszyńskiego, ówczesnego biskupa lubelskiego, Czesław podjął decyzję o wstąpieniu do Wyższego Seminarium Duchownego w Lublinie. Jednocześnie przez rok uczył się w Wyższym Biskupim Gimnazjum Męskim („Biskupiaku"), uzupełniając wiedzę na poziomie szkoły średniej i przygotowując się do egzaminu maturalnego przed komisją państwową. Po zdaniu matury w 1948 roku

został formalnie studentem Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, którego integralną część stanowiło Seminarium Duchowne w Lublinie. Po ukończeniu pięcioletnich studiów filozoficzno-teologicznych Czesław Bartnik przyjął święcenia kapłańskie 21 czerwca 1953 roku. Wcześniej uzyskał magisterium z teologii w zakresie historii Kościoła na podstawie pracy *Rzym a stosunki czesko-polskie za Władysława Jagiełły*, napisanej pod kierunkiem ks. prof. Mariana Żywczyńskiego. Po przyjęciu święceń został bezpośrednio skierowany na studia doktoranckie w zakresie religiologii na KUL. Tam w 1954 roku obronił pracę licencjacką pt. *Romano Guardini. Metoda witalistyczno-fenomenologiczna*, przygotowaną pod kierunkiem ks. prof. Bolesława Radomskiego. Kontynuował studia i w 1956 roku obronił rozprawę doktorską zatytułowaną *Formacja światopoglądowa Niemieckiego Ruchu Młodzieżowego w publikacjach Romano Guardiniego*, napisaną pod kierunkiem ks. prof. Bolesława Radomskiego i ks. prof. Wincentego Granata. Po obronie doktoratu, w trudnych czasach stalinowskich, ks. Bartnik rozpoczął pracę naukową w Redakcji *Encyklopedii Katolickiej* jako konsultant i redaktor działu „Teologia dogmatyczna", sam też przygotował 75 haseł. Jednocześnie uczył religii jako prefekt w Gimnazjum Sióstr Kanoniczek na Podwalu w Lublinie. Od 1957 roku prowadził wykłady zlecone na Wydziale Teologii KUL. Wykładał teologię fundamentalną i historię filozofii na kursie zwyczajnym Teologii „A" (dla alumnów) oraz w Wyższym Seminarium Ojców Kapucynów. Prowadził też zajęcia ze starożytnej i średniowiecznej historii Kościoła na kursie Teologii „B" (dla osób świeckich) oraz z filozofii historii w Instytucie Wyższej Kultury Religijnej [Kowalczyk, 2009a: 7–8].

W 1963 roku ks. Bartnik otrzymał stanowisko adiunkta w Katedrze Chrystologii Apologetycznej, kierowanej przez ks. prof. Edwarda Kopcia. W 1965 roku habilitował się na podstawie rozprawy *Teologia historii według Leona Wielkiego*. Rok później objął stanowisko docenta. W latach 1959–1966 pełnił funkcję prefekta w Wyższym Seminarium Duchownym w Lublinie. Następnie w okresie 1966–1973 sprawował urząd prorektora lubelskiego seminarium duchownego. Dzięki wsparciu kardynała Karola Wojtyły przebywał w latach 1967–1968 na stypendium naukowym w Lowanium, w Paryżu i w Rzymie. W latach 1969–1970 kierował Katedrą Teologii Historii na Wydziale Teologii KUL. W 1974 roku został profesorem nadzwyczajnym, a w 1979 roku otrzymał tytuł profesora zwyczajnego. W roku 1970 został mianowany kierownikiem Katedry Historii Dogmatów i pełnił tę funkcję aż do 1997 roku. W latach 1997–2002 był kierownikiem Katedry Teologii Historycznej. W latach 1973–1975 pełnił funkcję prodziekana Wydziału Teologii KUL, następnie, w latach 1976–1997, był

przewodniczącym Sekcji Teologii Dogmatycznej KUL. Był też głównym redaktorem 2. zeszytu czasopisma naukowego „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne" (od 1992 roku „Roczniki Teologiczne"). Od roku 2001 pełnił funkcję redaktora naczelnego półrocznika „Personalizm", wychodzącego w polskiej i angielskiej wersji, założonego przez ks. Bogumiła Gackę MIC. Był członkiem Rady Naukowej Instytutu Jana Pawła II KUL oraz długoletnim skarbnikiem Towarzystwa Naukowego KUL. Przez dwanaście lat był członkiem Centralnej Komisji ds. Tytułu Naukowego i Stopni Naukowych (1990–2002). W latach 1984–1989 był członkiem Komitetu Nauk Filozoficznych PAN. Zasiadał też w Komitecie Nauk Teologicznych PAN w latach 2004–2007. W okresie od 1996 do 2004 roku był konsultorem Komisji Nauki Wiary przy Konferencji Episkopatu Polski [Kowalczyk, 2009a: 9].

Ks. Bartnik otrzymał wiele nagród, odznaczeń, dyplomów i wyróżnień, m.in. Nagrodę Lubelskiego Towarzystwa Naukowego (zwaną „Lubelskim Noblem"), Naukową Nagrodę W. Pietrzaka oraz Nagrodę im. ks. Idziego Radziszewskiego. Został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski (*Polonia Restituta*), Orderem *Polonia Mater Nostra Est* i Medalem za Zasługi dla KUL. W 2005 roku otrzymał Dyplom Uznania od Światowej Federacji Polskich Kombatantów i Polonijny Medal Wdzięczności. W 2011 roku uzyskał tytuł doktora *honoris causa* Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu. Wcześniej został uhonorowany uroczystym odnowieniem doktoratu 7 grudnia 2006 roku w Auli im. Stefana Kardynała Wyszyńskiego KUL [Kowalczyk, 2016: 255]. W 2017 roku otrzymał Medal 700-lecia Miasta Lublin, a w 2018 roku – Medal Jubileuszowy 100-lecia Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. W kwietniu 2019 roku został laureatem „Złotego Feniksa" – Głównej Nagrody Stowarzyszenia Wydawców Katolickich. Był prałatem Jego Świątobliwości Jana Pawła II, kanonikiem honorowym Kapituły Archikatedralnej Lubelskiej oraz Kapituły Katedralnej Zamojskiej. Przeszedł na emeryturę w 2002 roku. Zmarł 21 marca 2020 roku.

Wypromował 64 doktorów i 479 magistrów, napisał ponad 260 recenzji do awansu naukowego, w tym profesorskich 85, habilitacyjnych 70, doktorskich 105. O jego dorobku intelektualnym napisano ponad 90 prac naukowych w kraju i za granicą, w tym 23 rozprawy doktorskie i cztery habilitacyjne. Jego uczniowie i współpracownicy przygotowali dwie księgi pamiątkowe: z okazji 60-lecia urodzin opublikowano książkę *Historia i Logos*, pod red. K. Machety, K. Góździa i M. Kowalczyka (Lublin 1991), zaś z okazji 80-lecia urodzin książkę *In Persona Christi*, pod red. K. Góździa (Lublin 2009). Ponadto wydane zostały cykle wykładów *Ku mądrości*

teologii (Szczecin 2008), *Teologia oparta na Bożej Mądrości* (Szczecin 2009) oraz *Świat osoby. Personalizm Czesława S. Bartnika* (Lublin 2016) [Góźdź, 2018: 33; Kowalczyk, 2009a: 168–212].

Twórczość naukowa. Dorobek naukowy ks. Bartnika jest ogromny, obejmuje blisko sto książek oraz ponad trzy tysiące artykułów i mniejszych tekstów [Kowalczyk, 2009a: 17–165]. Całą jego spuściznę intelektualną można podzielić na następujące działy: historiologia, filozofia i teologia systematyczna, głównie dogmatyczna i częściowo fundamentalna.

Do najważniejszych publikacji z historiologii należą: *Historiologia w kulturach starożytnych* (Lublin 2000), *Teilhardowska wizja dziejów* (Lublin 1975), *Osoba i historia. Szkice z filozofii historii* (Lublin 2001), *Nadzieje upadającego Rzymu* (Lublin 2002), *Idea Polskości*, *Fenomen Europy* (Radom 2001), *Historia i myśl* (Lublin 1995), *Teilhardyzm jako historia uniwersalna* (Lublin 2003), *Najnowsze dzieje Kościoła w Polsce w refleksji teologicznej* (Lublin 1991).

Wśród publikacji filozoficznych na szczególne uznanie zasługują: *Historia filozofii* (Lublin 2001), *Personalizm* (Warszawa 2002), *Hermeneutyka personalistyczna* (Lublin 1994), *Szkice do systemu personalizmu* (Lublin 2006), *Osoba ludzka. Próba definicji* (Lublin 2006), *Osoba w filozofii i teologii* (Lublin 2017).

Do najważniejszych książek z zakresu teologii dogmatycznej należy zaliczyć: *Chrystus jako sens dziejów* (Wrocław 1987), *Kościół Jezusa Chrystusa* (Wrocław 1982), *Kościół* (Lublin 2009), *Metodologia teologiczna* (Lublin 1998), *Poznanie teologiczne* (Lublin 1998), *Dogmatyka katolicka*, t. 1–2 (Lublin 1999–2003), *Matka Boża* (Lublin 2003), *Eseje o historii zbawienia* (Lublin 2002), *Myśl eschatologiczna* (Lublin 2002), *Teologiczne rozumienie zbawienia* (Lublin 1979), *Teologia i świat osoby* (Lublin 2008), *Ludzka dusza, jaźń i osoba* (Lublin 2019).

Na uwagę zasługują również publikacje wpisujące się w nurt teologii społeczno-politycznej. W tym obszarze warto wskazać następujące książki: *Formen der politischen Theologie in Polen* (Regensburg 1986), *Teologia społeczno-polityczna* (Lublin 1998), *Dni anioła siódmego. Ze współczesnej teologii społeczno-politycznej* (Radom 2003), *Pedagogia narodowa prymasa Stefana Wyszyńskiego* (Lublin 2001).

W dorobku ks. Bartnika są publikacje odnoszące się ściśle do zagadnień z zakresu apologetyki i teologii fundamentalnej. Trzeba tu wymienić następujące pozycje książkowe: *Apologetyka personalistyczna* (Lublin 2004), *Istota chrześcijaństwa* (Lublin 2004), *Bóg i ateizm* (Lublin 2002). Zawierają one wiele wciąż aktualnych ujęć przyczynkarskich oraz stanowią bogate źródło do badań nad powstaniem, rozwojem i przemianami

katolickiej apologetyki. Na szczególną uwagę zasługują przygotowane przez ks. Bartnika i zamieszczone w niektórych jego książkach recenzje publikacji i dorobku naukowego kilku wybitnych apologetyków i teologów fundamentalnych, zarówno polskich, jak i zagranicznych. Ze względu na rzetelność formalną i merytoryczną mogą one z pewnością służyć jako cenne materiały źródłowe do badań nad historią polskiej myśli apologetycznej, a szczególnie nad specyfiką i znaczeniem dorobku naukowego m.in. ks. Mariana Ruseckiego, ks. Józefa Krasińskiego, o. Józefa Kulisza SJ, ks. Józefa Myśkowa i ks. Tadeusza Gogolewskiego [Bartnik, 2004: 305–327].

O szerokich zainteresowaniach badawczych świadczy fakt, że w ramach teologii systematycznej ks. Bartnik rozwijał również specyficzny nurt teologii rzeczywistości ziemskich. W tym obszarze opublikował następujące książki: *Teologia kultury* (Lublin 1999), *Teologia narodu* (Częstochowa 1999), *Teologia pracy ludzkiej* (Warszawa 1977), *Pokój w świetle teilhardyzmu* (Lublin 1990), *Teologia historii* (Lublin 1999).

W bogatej twórczości lubelskiego personalisty możemy znaleźć także zbiory kazań, homilii i przemówień (*Światło Świata*, Lublin 1991; *Krzak gorejący*, Lublin 1992; *Gromy mówiące*, Lublin 1999), autobiografię (*Mistyka wsi. Z autobiografii młodości 1929–1956*, Radom 2003), pamiętniki (*Pamiętnik duchowy z lat 1950–1958*, Lublin 2006), zbiór konferencji formacyjnych wygłoszonych do alumnów seminarium duchownego w Lublinie (*Łaska drogi*, Warszawa 1978) oraz tom poezji zatytułowany *Prosopopoiesis. Zbiór poetycki* (Lublin 2001). Osobny dział w pisarstwie ks. Bartnika stanowią tomy zawierające teksty o charakterze publicystycznym, popularyzatorskim i wspomnieniowym. Do najbardziej znanych należą: *Gorycz proroctwa. Polska a Unia Europejska* (Lublin 2003), *O polską mądrość* (Szczecinek 2005), *Napór zła społecznego* (Lublin 2010). Twórczość ks. Bartnika jest niezwykle szeroka, oryginalna, inspirująca, zróżnicowana tematycznie i gatunkowo, jednak dotychczas tylko w niewielkim stopniu została przetłumaczona na języki obce.

Warsztat apologety

W pierwszych latach swojej pracy naukowej ks. Bartnik funkcjonował w paradygmacie tradycyjnej apologetyki, rozumianej jako nauka broniąca prawd katolickich i uzasadniająca wiarygodność chrześcijaństwa. Jej celem było ukazanie obiektywnej wiarygodności trzech zasadniczych tez: religiologicznej, chrystologicznej i eklezjologicznej. W ramach pierwszej należało uzasadnić, że chrześcijaństwo jest religią objawioną przez Boga,

a nie wymyśloną przez ludzi. W ramach drugiej trzeba było udowodnić, że Jezus był prawdziwym Mesjaszem i prawdziwym Bogiem. Wreszcie w ramach trzeciej tezy należało przedstawić argumenty, że Kościół został założony przez samego Chrystusa, istnieje do dzisiaj i dlatego nie jest dziełem ludzkim. Uwzględniając specyfikę ówczesnych badań, lubelski teolog początkowo zajmował się kwestiami dotyczącymi metodologii apologetycznej [Bartnik, 2004: 326].

Warto podkreślić, że Bartnik dobrze znał główne linie rozwojowe apologetyki od czasów starożytnych aż do pierwszej połowy XX wieku. Dostrzegał w historii chrześcijaństwa dwa zasadnicze nurty apologetyczne: racjonalistyczny (zorientowany na prawdę) i woluntarystyczny (zorientowany na dobro). Pierwszy z nich, dominujący od chrześcijańskiej starożytności aż do XV wieku, doceniał znaczenie intelektu i rozumu w dowodzeniu wiarygodności chrześcijaństwa na drodze uzasadnień kerygmatycznych, rozumowych i przynajmniej częściowo naukowych. Jego celem było udowodnienie tezy, że wiara nie jest postawą irracjonalną. Drugi nurt apologetyczny, zwany woluntarystycznym, zrodził się w okresie odrodzenia i opierał się na poglądach chrześcijańskich myślicieli, którzy chcieli uzasadnić wartość chrześcijaństwa, dostrzegając w nim adekwatną odpowiedź na wolitywno-emocjonalne potrzeby i aspiracje człowieka. Zdaniem Bartnika podejście to doprowadziło do powstania nowego typu apologetyki, określanej jako woluntarystyczna lub subiektywna. Część teologów dążyła do połączenia dwóch przeciwstawnych stanowisk w formie epistemologicznej całości. Na gruncie polskim dokonał tego ks. prof. Wincenty Kwiatkowski, twórca warszawskiej szkoły apologetycznej, który nową syntezę nazwał apologetyką totalną, czyli całościowo odnoszącą się do człowieka. Totalne podejście miało polegać na krytycznym badaniu tego, czy Jezus rzeczywiście uzasadnił swą Boską i mesjańską tożsamość słowem, czynem i własną historią [Bartnik, 2004: 11].

Zasadniczo ks. Bartnik popierał kierunek wyznaczony przez apologetykę totalną, ale jednocześnie rozszerzył syntezę epistemologiczną na całą osobę ludzką, zarówno indywidualną, jak i społeczną. Zaproponował apologetykę personalistyczną, w której należy uwzględniać całą osobę ludzką, a więc jej sferę rozumną, intuicyjną, wolitywną, dążeniową, twórczą i emocjonalną. Przedmiotem badań apologetyki typu personalistycznego jest spełnianie się życia religijnego człowieka w całej jego pełni, a nie tylko w wymiarze intelektualnym i wolitywnym. Wartość apologetyki personalistycznej – zdaniem Bartnika – płynie z faktu, że wyrasta ona ze świata podmiotowego, doceniając osobę jako głównego nadawcę i odbiorcę w procesie poznawczym. Tego typu apologetyka nie oznacza

subiektywizmu ani fideizmu, lecz afirmuje obiektywne i prawdziwe spotkanie osób ludzkich z Osobami Bożymi, rozwijając komunikację opartą na komunii interpersonalnej. W ramach racjonalnego uzasadnienia wiarygodności Objawienia w Chrystusie personalistyczna apologetyka dąży do poznania realnych osób (zwłaszcza Wcielonego Syna Bożego), a nie tylko samych rzeczy, zdarzeń i procesów. Podkreśla, że wiarygodność jest możliwa wyłącznie w świecie osobowym. W ten sposób wzmacnia, pogłębia i humanizuje komunikację między Bogiem i ludźmi [Bartnik, 2004: 26–27].

Obok wielu pozytywnych procesów zachodzących w Kościele, zainicjowanych lub wzmocnionych przez nauczanie Soboru Watykańskiego II, Bartnik dostrzegał negatywne zjawisko irracjonalizmu, polegające na coraz większym spadku zaufania do rozumu. Było ono spowodowane między innymi minimalizmem filozoficznym rozprzestrzeniającym się w okresie posoborowym. Odejście od mocno sformalizowanej teologii neoscholastycznej (spekulatywnej) na rzecz słusznie promowanych przez *Vaticanum II* ujęć historiozbawczych skutkowało niekiedy podejściem deprecjonującym funkcję rozumu naturalnego w poznaniu teologicznym. Podejście to sprowadzało kwestię uzasadnienia prawdziwości chrześcijaństwa wyłącznie do wiary jako takiej, z pominięciem podstaw rozumowych, obiektywnych, empirycznych i historycznych. Zmęczenie racjonalnością neotomizmu przekładało się na rezygnację z uprawiania apologetyki obiektywnej, opartej na rozumie, zdolnej formułować swoje racje i wyrażać krytyczne sądy wobec ujęć niekatolickich i niechrześcijańskich [Bartnik, 1998: 283–284].

Zdaniem Bartnika rozwój dialogów ekumenicznych i międzyreligijnych przyśpieszył zjawisko erozji dawnej apologetyki. W dużym stopniu przyczynił się do odejścia od myślenia polemicznego na rzecz irenicznego prezentowania prawd wiary, bez intencji przekonywania interlokutora do prawdy własnej doktryny, bez zamiaru prowadzenia debat, spierania się czy walki na intelektualne argumenty. W rezultacie pojawiło się dość powszechne przekonanie, że w dziedzinie prawd religijnych nie należy dyskutować o ich prawdziwości w rozumieniu klasycznej definicji prawdy (zgodności myśli z rzeczywistością), lecz można co najwyżej przyjąć prawdziwość danej tezy religijnej w sensie jej zgodności lub spójności z innymi tezami danego systemu religijnego lub wyznaniowego (na podstawie koherencyjnej koncepcji prawdy) [Bartnik, 1998: 183–184].

Obserwując zmiany w stylu uprawiania teologii, Bartnik już w latach 60. ubiegłego wieku zauważył, że większość teologów zrezygnowała z tradycyjnej apologetyki (intelektualnej, obiektywnej i polemicznej), ponieważ

uznała ją za przestarzały, zbyt polemiczny i nieskuteczny sposób uzasadniania wiarygodności chrześcijaństwa. W opinii Bartnika znaczna część teologów, pod wpływem myśli Karla Bartha i innych protestantów, doszła do wniosku, że nie ma już sensu uprawiać apologetyki jako nauki wstępnej, pozbawionej odniesienia do Objawienia, wiary i nauczania Kościoła, stanowiącej racjonalne wprowadzenie do teologii właściwej, opartej na wierze i przyjętej topice teologicznej (*loci theologici*). Proponowali oni powrót do refleksji nad fenomenami łaski i wiary, które nie tylko ściśle się ze sobą łączą, ale niemal całkowicie się utożsamiają. Skoro wiara jest czystym darem Boga (łaską darmo daną), to w konsekwencji tego założenia człowiek nie musi już starać się o wiarę ani szukać jej rozumowego uzasadnienia. Nie potrzebuje też formułować argumentów przemawiających za jej przyjęciem. Zdaniem Bartnika lansowano tezę, że człowiek nie może sam siebie wprowadzić w stan łaski wiary, przychodzi ona bowiem z zewnątrz, na sposób Bożego daru, bez zasługi ludzkiego rozumu, bez konieczności uprzedniego budowania sylogizmów. Tym samym człowiek nie ponosi w zasadzie żadnej odpowiedzialności za wiarę. Spoczywa ona wyłącznie na Bogu. Jedynie na poziomie wolitywno-emocjonalnym człowiek może odrzucić łaskę. W żadnej jednak mierze nie przeczy to fundamentalnej tezie, że łaska wiary jest determinująca w stosunku do ludzkiej woli. W ten sposób w obszarze wiary nie ma wolności, wobec łaski wiary człowiek nie może deliberować, racjonalizować ani kierować się systemem dedukcji. Wyżej opisana teologiczna koncepcja wiary irracjonalnej – zdaniem Bartnika – jest błędna i zawiera poważną sprzeczność. Z jednej strony wiara nie sprzeciwia się rozumowi, z drugiej zaś jako wyłączny dar Boga (czysta łaska) otrzymywana jest poza działaniem rozumu [Bartnik, 2004: 12].

Dostrzegając błędy w irracjonalnej koncepcji wiary, Bartnik podkreślał, że odrzucenie apologetyki jako dyscypliny zewnętrznej wobec teologii właściwej i zastąpienie jej teologią fundamentalną nie tylko nie rozwiązuje problemu, lecz rodzi nowe trudności natury metodologicznej i logicznej. Najpoważniejszą z nich jest pojawienie się pewnego rodzaju błędnego koła, polegającego na tym, że dowodzi się wiarygodności wiary z faktu lub treści tej samej wiary. Powstaje wówczas dziwna tautologia: samą wiarę uznaje się za wiarygodną, co z kolei prowadzi do posługiwania się wątpliwym pod względem logicznym sformułowaniem „wiarygodna wiara". Widział też niezręczność metodologiczną w twierdzeniu, że teologia fundamentalna kładzie podwaliny pod wiarygodność teologii systematycznej. Wtedy teologia miałaby uwiarygadniać teologię [Guzowski, 2002: 144].

Wobec dostrzeganych trudności Bartnik nie pozostawał bierny. Na podstawie przykładów biblijnych bronił sensu apologii jako gatunku

literackiego wciąż aktualnego i potrzebnego w dyskursie teologicznym, a także jako ważnego narzędzia do uzasadniania roszczeń chrześcijańskich i obrony prawd objawionych we współczesnym kontekście społeczno-kulturowym. Sprzeciwiając się zarówno filozoficznemu minimalizmowi, jak i teologicznemu irracjonalizmowi, przez kilkanaście lat zajmował się apologetyką jako odrębnym przedmiotem akademickim i twórczo ją rozwijał w aspekcie historiozbawczym i antropologicznym. W latach 1957–1973 prowadził wykłady z apologetyki personalistycznej, widząc w niej wartościową i potrzebną naukę, kładącą obiektywne fundamenty pod właściwą teologię wiary. Z czasem coraz bardziej angażował się w badania naukowe na polu personalizmu filozoficznego i teologicznego, hermeneutyki i filozofii języka, teologii dogmatycznej, teologii historii i teologii rzeczywistości ziemskich [Kowalczyk, 2009a: 8–9].

Trzeba podkreślić, że przez cały okres swej pracy naukowej Bartnik wyraźnie odróżniał teologię fundamentalną jako racjonalne wprowadzenie do teologii od apologetyki jako nauki stosowanej, której przypisywał funkcję usługową, praktyczną i broniącą atakowanych prawd wiary. Uznawał wartość teologii fundamentalnej jako ważnej części wprowadzającej do konkretnej dyscypliny teologicznej, omawiającej jej podstawowe cele, metody, sposoby argumentacji i weryfikacji twierdzeń oraz zasadnicze tezy. Był jednak głęboko przekonany, że aspektowa teologia fundamentalna nie zastąpi pełnej apologetyki personalistycznej jako odrębnej nauki uzasadniającej wiarę i teologię w całości [Bartnik, 2004: 13].

Warto zauważyć, że ks. Bartnik świadomie dążył do wypracowania samodzielnego i oryginalnego sposobu uprawiania teologii. W tym celu skonstruował system personalizmu filozoficznego, który początkowo nazywał realistycznym, a później uniwersalistycznym. Stworzony przez siebie system konsekwentnie zastosował do teologii [Góźdź, 2009c: 387; Gacka, 2009: 401–403]. Osiągnięta samodzielność w myśleniu i twórczości nie oznaczała dla Bartnika odejścia od Tradycji Kościoła ani od wcześniejszych wielkich systemów myśli filozoficznej i teologicznej, zwłaszcza augustynizmu, tomizmu, fenomenologii, egzystencjalizmu, teilhardyzmu. Należy też zaznaczyć, że duży wpływ na formację intelektualną ks. Bartnika wywarli naukowcy związani z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim, głównie ks. prof. Marian Rechowicz (historyk), ks. prof. Bolesław Radomski (teolog fundamentalny), ks. prof. Wincenty Granat (teolog – dogmatyk), ks. prof. Feliks Gryglewicz (biblista), ks. Józef Pastuszka (filozof, psycholog), o. prof. Albert Krąpiec OP (filozof – tomista) oraz kardynał Karol Wojtyła (etyk – personalista). Zagraniczne pobyty naukowe w Belgii (Lowanium), w Holandii (Nijmegen), we Francji (Paryż), we Włoszech (Rzym) i w Niemczech

(Eichstätt, Regensburg) pozwoliły mu lepiej zrozumieć europejskie dziedzictwo nowożytnej i współczesnej teologii. Przebywając w renomowanych ośrodkach naukowych, głębiej poznał teologię historyczną uprawianą przez Jeana Daniélou SJ, ewolucyjną myśl Teilharda de Chardina SJ, teologię rzeczywistości ziemskich w wydaniu Gustave'a Thilsa, a także eklezjologię *Vaticanum II* w ujęciu Gérarda Philipsa oraz „chrystologię holenderską" Pieta Schoonenberga SJ i Edwarda Schillebeeckxa OP. Studiował też wnikliwie niemiecką myśl teologiczną, zarówno katolicką (Romano Guardini, Joseph Ratzinger, Johann B. Metz), jak i protestancką (Oscar Cullmann, Jürgen Moltmann, Wolfhart Pannenberg) [Góźdź, 2010: 29; Góźdź, 2009a: 20–21; Kowalczyk, 2016: 254].

Podążając za św. Augustynem i św. Tomaszem z Akwinu, Bartnik uznawał podstawową jedność i niepodzielność całej teologii. Krytykował tendencje zmierzające do jej fragmentaryzacji, autonomizacji poszczególnych traktatów i tworzenia coraz węższych specjalizacji teologicznych oderwanych od całości. Przeciwstawiał się ujęciom partykularnym, aspektowym, wyrwanym z kontekstu i tworzonym bez użycia adekwatnej metody. Odrzucał stanowiska hołdujące językowi potocznemu, emocjonalnemu i mętnemu, pozbawione wewnętrznej koherencji i ugruntowania w określonej tradycji filozoficznej i teologicznej. Trzeba podkreślić, że myślenie apologetyczne, w sensie racjonalnej, logicznej i spójnej obrony fundamentalnych prawd wiary chrześcijańskiej, przenikało całą twórczość ks. Bartnika. Jest widoczne zarówno w pracach ściśle naukowych, jak i w publicystyce, w której krytykował materializm, relatywizm, liberalizm, immoralizm i ateizm [Góźdź, 2018: 33]. Piętnował wady społeczne, narodowe i kościelne. Przestrzegał przed pychą, oportunizmem i korupcją polityczno-gospodarczą. Demaskował ideologizację uniwersytetów, wzrastający w Europie sekularyzm i podstępne próby negowania wartości chrześcijańskich w przestrzeni publicznej. Zwracał uwagę na niebezpieczeństwo wiary płytkiej, irracjonalnej, zabobonnej, skrajnie sentymentalnej lub agresywnej. Wspierał kształtowanie dojrzałych postaw patriotycznych. Postulował odnowę Kościoła, teologii, kultury, społeczeństwa i narodu w duchu personalizmu chrześcijańskiego oraz społecznego nauczania bł. kardynała Stefana Wyszyńskiego i św. Jana Pawła II. Afirmował kulturotwórczą rolę teologii personalistycznej i jej pozytywny wpływ na życie społeczne, religijne i gospodarcze [Miczyński, 2019: 19–21].

Wobec swoich adwersarzy ks. Bartnik okazywał szacunek, formułując precyzyjne i głębokie odpowiedzi z perspektywy teologii, filozofii i historii. Miał wyjątkowy zmysł krytyczny oraz umiejętność syntetycznej rekonstrukcji analizowanych poglądów. Wnikliwie rozpatrywał zjawiska

społeczne i nurty ideowe zarówno w aspekcie istoty, jak i genezy. W krytykowanych stanowiskach starał się dostrzec „ziarna prawdy" (*logoi spermatikoi*), akceptowalne i możliwe do rozwinięcia w duchu personalizmu. Umiał dokonywać precyzyjnych rozróżnień, tworzyć trafne typologie i klasyfikacje. Harmonijnie łączył myślenie teologiczne z filozoficznym, historycznym i kulturoznawczym. Potrafił ujmować badaną rzeczywistość zarówno w perspektywie synchronicznej, jak i diachronicznej. Znajomość języków nowożytnych i starożytnych (greki, łaciny i hebrajskiego) dawała mu możliwość profesjonalnych analiz terminologicznych, syntaktycznych i semantycznych. Świetnie posługiwał się nie tylko etymologią, lecz także analogią w sensie filozoficznym i teologicznym. Dbał też o literackie piękno swoich wypowiedzi teologicznych, dzięki czemu niektóre z nich to prawdziwa *ars poetica* [Góźdź, 2009a: 26].

Formułując własne twierdzenia, ks. Bartnik dążył do przedstawienia stanowiska głębokiego, wyważonego, uzasadnionego i zgodnego z nauką Kościoła katolickiego. Unikał ujęć skrajnych, nowinkarskich, reistycznych, ahistorycznych i redukcjonistycznych. Widział potrzebę doskonalenia myślenia i języka teologicznego. W tym celu umiejętnie wprowadzał sensowne neologizmy, tworzone przez siebie lub zaczerpnięte głównie z teilhardyzmu, personalizmu, strukturalizmu i innych kierunków filozoficznych. W naukowej twórczości nie poprzestawał na ujęciach czysto teoretycznych, lecz żywo inspirował rozwój prakseologii chrześcijańskiej, a zwłaszcza personalistycznie zorientowanej katechezy [Goliszek, 2024: 95–106]. Respektując autonomię nauk i właściwe im granice metodologiczne, pragnął, by teologia personalistyczna stała się uniwersalnym horyzontem kognitywnym oraz inspiracją dla wszelkich twórczych i odpowiedzialnych badań naukowych [Bartnik, 2009b: 256–257].

Główne wątki apologetyczne

Należy pamiętać, że ks. Bartnik nie uprawiał apologetyki w dawnym, polemicznym i traktatowym rozumieniu [Guzowski, 2002: 144]. Rozwijane przez niego wątki apologetyczne rozsiane są na całym polu jego dorobku naukowego. Na podstawie wnikliwej analizy dzieł lubelskiego personalisty z pewnością można by zrekonstruować wiele interesujących motywów apologetycznych. W niniejszym opracowaniu ukazano pięć zasadniczych wątków, które ze względu na swą oryginalność i aktualność mogą nadal inspirować twórcze myślenie teologiczne w kontekście współczesnych wyzwań religijnych, społecznych i kulturowych.

Apologia teologii personalistycznej

Bartnik krytycznie odnosi się do teologii jednostronnych, które przedmiotem swoich badań czynią wyłącznie Boga albo wyłącznie człowieka. Wobec tej błędnej alternatywy lubelski uczony proponuje ujęcie syntetyczne, zgodnie z którym teologia zajmuje się Bogiem i człowiekiem w ich wzajemnych osobowych relacjach. Centrum refleksji teologicznej stanowi Jezus Chrystus, w którym Bóg i człowiek spotykają się w jednym bycie osobowym. Z tej racji teologia zyskuje szczególny status poznawczy. Świadczy o nim złożony i unikalny charakter jej „przedmiotu", na który składają się Objawienie Boże, wiara Kościoła i kerygmat. Wszystkie te rzeczywistości mają wymiar osobowy, co z kolei decyduje o tym, że teologia jako refleksja metodyczna jest głęboko zapodmiotowana w osobie ludzkiej. W przeciwieństwie do innych nauk, ograniczających się do sfery intelektualno-racjonalnej, teologia jawi się jako dyscyplina kompleksowo zakorzeniona w osobie ludzkiej, zarówno w warstwie intelektualnej oraz wolitywnej, jak i emocjonalnej, dążeniowej i prakseologicznej. Zdaniem Bartnika nie można sprowadzać całej teologii wyłącznie do antropologii teologicznej. Spór o teocentryzm bądź antropocentryzm badań teologicznych jest w zasadzie jałowy. Z racji swego chrystocentrycznego charakteru teologia jest zarówno teocentryczna, jak i antropocentryczna. W Chrystusie (prawdziwym Bogu i prawdziwym człowieku) opozycja między antropocentryzmem a teocentryzmem zostaje na trwałe zniwelowana [Bartnik, 1998: 18–19; 27–29].

W ramach fundamentalnej refleksji metodologicznej Bartnik formułuje własną definicję teologii. Według niego teologia w sensie właściwym – to „systematyczna, spójna, metodycznie zorganizowana wiedza o rzeczywistości w aspekcie Transcendencji, oparta na Objawieniu i poznaniu naturalnym (naukowym i pozanaukowym), posługująca się odpowiednimi dla siebie, logicznymi sposobami argumentacji i weryfikacji twierdzeń" [Bartnik, 1998: 18]. Lubelski uczony zdecydowanie broni tożsamości teologii jako nauki, czyli metodycznie zorganizowanej wiedzy. Czyni to w obliczu redukcjonizmów błędnie sprowadzających teologię do religijnej fantazji, zbioru „pobożnych zdań", katalogu prywatnych poglądów metafizycznych czy też emocjonalno-subiektywnej zadumy nad przemijaniem świata. Mocno sprzeciwia się utożsamianiu teologii ze światopoglądem, ideologią, osobistą wiarą, etyką lub postawą życiową [Bartnik, 1998: 17–18].

Zdaniem Bartnika przyczyną wielu nieporozumień dotyczących istoty i celów teologii jest chaos pojęciowy, zamieszanie semantyczne i brak należytej dyscypliny metodologicznej. Objawienie Boże, wiara Kościoła i jej głoszenie same w sobie nie są jeszcze teologią w sensie metodycznie

zorganizowanej wiedzy, lecz stanowią konieczne, podstawowe i obiektywne źródła teologicznego poznania (*loci theologici*). O ile Objawienie Boże i wiara Kościoła są niezmienne i nieomylne, o tyle teologia jako dzieło ludzkie może być w pewnym zakresie zmienna, a nawet błędna, mimo swego zakorzenienia w eklezjalnej wierze [Bartnik, 1998: 17]. Z tej racji różne typy katolickiej teologii, powstające w nurcie historii, podlegają weryfikacji ze strony Urzędu Nauczycielskiego Kościoła. Bartnik zdecydowanie opowiada się za teologią metodyczną, która broni myśli chrześcijańskiej przed zalewem irracjonalizmu, subiektywizmu, fideizmu i religijnego fanatyzmu. W tym celu rekomenduje ogólną metodę teologiczną, składającą się z następujących elementów: 1) opis historyczny, 2) opis teologiczny, 3) analiza pojęć, 4) rozumienie analizowanej rzeczywistości, 5) postawienie hipotezy badawczej, 6) weryfikacja hipotezy, 7) sformułowanie uzasadnionej tezy. Ogólna metoda teologiczna stanowi jedynie bazową ramę epistemologiczną dla wypracowania szczegółowej metody personalistycznej, eksponującej poznawczy walor pojęcia osoby. Wspomniane metody – zdaniem Bartnika – nie wykluczają możliwości stosowania w teologii również aspektowych metod specjalistycznych (m.in. metody hermeneutycznej, lingwistycznej, kerygmatycznej lub narracyjnej). Zawsze jednak winny one pełnić funkcję wyłącznie pomocniczą [Bartnik, 1998: 201–245].

Respektując różnorodność typów i sposobów uprawiania teologii (m.in. teologia scholastyczna, pozytywna, polemiczna, historiozbawcza, egzystencjalna, ekumeniczna), Bartnik tworzy systemową teologię personalistyczną [Góźdź, 2009c: 392–393; Gacka, 2009: 396–397; Barth, 2009: 355–357]. Uzasadniając jej wartość, zwraca uwagę na poznawczą skuteczność i operatywność filozoficznego pojęcia osoby (*persona*). W przeciwieństwie do wąskiej definicji osoby wypracowanej przez Boecjusza (indywidualna substancja o naturze rozumnej) Bartnik proponuje szerszą koncepcję. Osobę rozumie jako cielesno-duchową subsystencję (samoistność) na sposób kogoś, jako byt relacyjny, prapierwotny i najwyższy z możliwych. Sugeruje krótką definicję: osoba to ktoś istniejący samoistnie (*aliquis subsistens*). Odróżnia przy tym precyzyjnie osoby stworzone (ludzie, aniołowie) od osób niestworzonych (Osoby Boże) [Bartnik, 2000: 193–194].

Lubelski uczony podkreśla, że ścisłe połączenie duszy i ciała stanowi wprawdzie naturę człowieka, ale nie wyczerpuje w pełni jego osoby. W obliczu płytszych ujęć antropologicznych, naturalistycznych, subiektywistycznych i psychologizujących Bartnik broni trzeciego – obok ciała i duszy – istotnego elementu w osobie ludzkiej, który określa mianem ducha lub duszy uduchowionej. Elementem tym jest metafizyczne „ja" osobowe, głębsze niż psychiczna samoświadomość i ontycznie zapodmiotowane

w duszy. Można je nazwać nadsyntezą duszy i ciała w człowieku lub absolutnym jego upodmiotowieniem. Bez metafizycznego „ja" nie ma osoby ludzkiej [Miczyński, 2022: 761–763]. W odróżnieniu od Boecjusza Bartnik nie poprzestaje na wyeksponowaniu indywidualności i rozumności osoby. Uwydatnia również pozostałe struktury personalne: umysł, wolę, świadomość, niezależność w istnieniu, twórczość, świat relacji osobowych (z Bogiem i ludźmi). Uznaje realizm zarówno osoby jednostkowej (*persona individualis*), jak i *per analogiam* osoby społecznej (*persona collectiva*). Dzięki afirmacji kategorii osoby społecznej rzeczywistości zbiorowe, takie jak Kościół, naród, rodzina, mogą być uznane za byty istniejące realnie, a nie za wielkości wyobrażone [Miczyński, 2022: 768–771; Nadbrzeżny, 2025: 107–108].

Bartnik traktuje osobę jako naczelną kategorię nie tylko ontologiczną, lecz również metodologiczną [Bartnik, 2000: 34–35]. Stanowi ona bowiem optymalny klucz interpretacyjny w rozumieniu całej rzeczywistości. Lubelski teolog czyni z pojęcia osoby swoisty pryzmat poznawczy w szerokim spojrzeniu na Boga, człowieka, zbawienie, świat materialny i duchowy, historię i wieczność. Efektem tego zabiegu jest powstanie metodycznej, hermeneutycznej i systemowej teologii personalistycznej [Barth, 2016: 135–136]. Jej specyfika polega na tym, że wszystkie rzeczywistości nadprzyrodzone i doczesne (wiara, łaska, zbawienie, sakramenty, dogmaty, Kościół, rodzina, naród) są interpretowane w świetle osobowych relacji między Bogiem i człowiekiem. Rzeczywistości te nie są ujmowane w sposób statyczny, reistyczny i abstrakcyjny, lecz dynamiczny, proosobowy i konkretny [Bartnik, 1998: 97–99]. Są one włączone w wielki dialog Boga z ludźmi w historii świata, stając się istotnymi znakami zbawczej komunikacji. Personalistyczna teologia ks. Bartnika nie ogranicza się do samej antropologii personalistycznej, słusznie akcentującej osobowy status człowieka. Programowo bowiem przyjmuje formę spójnego, metodycznego i weryfikowalnego systemu myśli, w którym osoba (*persona*) – rozumiana jednostkowo i społecznie (kolektywnie) – stanowi bezpośrednio dany człowiekowi w doświadczeniu punkt wyjścia, poznawczy pryzmat oraz model uniwersalnej teorii i prakseologii teologicznej [Góźdź, 2009c: 390].

Apologia teologii rzeczywistości ziemskich

W swoich publikacjach naukowych Bartnik dokonuje istotnego rozróżnienia między teologią właściwą a teologią konkluzyjną. Tę ostatnią – za Gustave'em Thilsem – nazywa „teologią rzeczywistości ziemskich". O ile

teologia właściwa opiera się na podstawowych i obiektywnych źródłach poznania (Pismo Święte i Tradycja Kościoła), o tyle teologia konkluzyjna dąży do uzyskania wiedzy na skutek rzutowania wniosków płynących z teologii właściwej na szeroko rozumianą doczesność. Z tego też powodu musi zostać uznana za pomocniczą, dopełniającą, konkretyzującą i aktualizującą [Bartnik, 1998: 149]. Nawiązując do myśli i metodologii Thilsa, Bartnik na rodzimym gruncie rozwija „teologię rzeczywistości ziemskich", tworząc opracowania poświęcone głównie teologii historii, kultury, pracy, polityki, pokoju i narodu [Popławski, 2009; Zwoliński, 2009; Kowalczyk, 2009b; Klauza, 2009].

Bartnik stanowczo broni teologii konkluzyjnej przed zarzutami horyzontalizacji, zeświecczenia, braku poprawnej metody, pomieszania języka teologicznego z naukowym i zbytniej fragmentaryzacji. Przede wszystkim akcentuje pozytywną wizję świata stworzonego prezentowaną w teologii rzeczywistości ziemskich. Może ona ożywić ewangeliczny entuzjazm, rozbudzić odpowiedzialność za rozwój ekonomii, cywilizacji, sztuki i techniki. Bartnik dostrzega w niej wyraźne dążenie do przełamania dawnego dualizmu, polegającego na przepaści między chrześcijaństwem a światem, teologią a nauką, Kościołem a kulturą, metafizyką a techniką, kontemplacją a działaniem [Bartnik, 1998: 152].

Według Bartnika teologia rzeczywistości ziemskich ukazuje realizm chrześcijaństwa, jego otwartość na dialog ze światem nauki i kultury. Sprzyja ponadto zaangażowaniu na rzecz pokoju, sprawiedliwości społecznej, zrównoważonego rozwoju i ochrony środowiska naturalnego. Odpowiedzialnie uprawiana wykazuje bezsens indyferentyzmu społecznego, państwowego i publicznego. Zdaniem lubelskiego personalisty zaletą teologii rzeczywistości ziemskich jest promowanie słusznej tezy, że odkupienie dokonane przez Chrystusa ma charakter uniwersalny i duchowo odnosi się do całej kultury ziemskiej [Bartnik, 1998: 151]. Niewątpliwie dużą zasługą teologii konkluzyjnej jest ukazanie chrześcijańskiej wizji świata doczesnego, która może stać się płaszczyzną spotkania, dialogu i współpracy uczonych o zróżnicowanych światopoglądach, wyznających różne religie, a nawet deklarujących ateizm. Według Bartnika ujęcia aspektowe wypracowane w ramach teologii rzeczywistości ziemskich mają swoją wartość zarówno teoretyczną, jak i praktyczną. Teologia kultury, cywilizacji, nauki, techniki, sztuki i pracy wzmacnia jedność ogólnoludzką, pobudza do rzetelnej wymiany osiągnięć badawczych między naukowcami. Jej aktualność polega na tym, że przedstawia Boga życzliwego ludziom, który pragnie ich rozwoju, doskonalenia i szczęścia [Bartnik, 1998: 150].

Apologia chrystologii historiozbawczej

Uwzględniając zmiany społeczno-kulturowe, ksiądz Bartnik konsekwentnie rozwijał chrystologię w kluczu historiozbawczym, personalistycznym i sensologicznym. Dał temu najpełniejszy wyraz w interpretacji ukazującej Chrystusa jako najwyższy sens historii, to znaczy osobowy, ontyczny i transcendentny. Wobec licznych chrystologii oddolnych, aspektowych, niekiedy kontrowersyjnych lub ideologicznych, Bartnik zaproponował koncepcję integralną, w której przedstawił Chrystusa jako uniwersalną i wiarygodną odpowiedź na najgłębsze ludzkie pytania, zwłaszcza dotyczące sensu człowieczej egzystencji.

Lubelski personalista konstruuje swoją chrystologię w dynamicznej perspektywie historii zbawienia, w której Bóg i człowiek aktywnie uczestniczą. Doceniając wartość myślenia historycznego w teologii, wprowadza do jej dyskursu nowe przydatne pojęcia, takie jak panhistoria (dzieje Wszechświata), megahistoria (dzieje rodzaju ludzkiego), makrohistoria (dzieje konkretnego narodu, społeczeństwa, rodziny) i mikrohistoria (dzieje jednostki ludzkiej). Pojęcia te umożliwiają bardziej precyzyjne opisanie zbawczego działania Boga w żywiole historii, mającej zróżnicowane zakresy [Bartnik, 1999b: 15–16]. Traktując dziejowość jako istotne miejsce teologiczne (*locus theologicus*), Bartnik prezentuje dogłębną charakterystykę historii zbawienia. Przysługują jej następujące zasadnicze cechy: teandryczność (ma bosko-ludzką strukturę), trynitarność (jest dziełem Trójcy Świętej), pneumatohagijność (dokonuje się w Duchu Świętym), eschatologiczność (dąży do transcendentnego finału), analogiczność (jest analogiczna względem świeckiej historii), znakowość (jest dostępna poznawczo w znakach, symbolach i metaforach) i ambiwalencja (jej antytezą jest historia niezbawienia). Według lubelskiego personalisty Chrystus stanowi „Zasadę, Źródło, Klucz i Rekapitulację historii zbawienia" [Bartnik, 1999a: 747].

Wychodząc od fenomenu współczesnego człowieka, poszukującego sensu rzeczywistości, życia i historii, Bartnik kreśli rysy Jezusa historycznego, komentując zróżnicowane teorie dotyczące Jego wyglądu fizycznego, procesu wychowania i rozwoju świadomości. W nowatorski i odważny sposób portretuje koleje życia i realizm człowieczeństwa Mesjasza. Przeciwstawia się wszelkim próbom dehumanizacji, idealizacji lub spirytualizacji Jezusa. W wiarygodny sposób przedstawia Jego ludzkie cechy charakteru, zakres wiedzy i mądrości, specyfikę religijności, profil moralny, pozycję społeczną i świadomość polityczną [Bartnik, 1987: 51–66].

Dostrzegając w literaturze teologicznej i popularnej poglądy monofizyckie (negujące ludzką naturę w Chrystusie), Bartnik konsekwentnie dąży

do rewaloryzacji człowieczeństwa Jezusa. W tym celu dokonuje autorskiej, odważnej i oryginalnej reinterpretacji tradycyjnej formuły chalcedońskiej (z 451 roku), mówiącej o jednej Osobie i dwóch naturach w Chrystusie (boskiej i ludzkiej). Zdaniem lubelskiego personalisty w obecnym kontekście antropologicznym twierdzenie, że Chrystus jako prawdziwy i pełny człowiek nie posiada osoby ludzkiej (a jedynie boską), brzmi dziwnie i niedorzecznie. Sugeruje bowiem Jego niepełne lub nawet pozorne człowieczeństwo (doketyzm). Teologiczna koncepcja dwóch natur w jednej Osobie rodzi poważne trudności w świadomym i krytycznym przyjęciu prawdy wiary o Chrystusie jako prawdziwym Bogu (*vere Deus*) i prawdziwym człowieku (*vere homo*). Wymaga zatem nowej interpretacji, zwłaszcza w kontekście osiągnięć nauk społecznych (psychologii i socjologii). Bartnik twierdzi, że należy w Chrystusie uznać również osobę ludzką zarówno w aspekcie ontycznym, jak i psychicznym. Afirmacja ludzkiej osoby nie oznacza rozbicia Chrystusa na dwa odrębne podmioty. Zdaniem lubelskiego teologa w misterium Wcielenia „Osoba Boża Niestworzona realizuje w Sobie samej i na sposób sobie właściwy, czyli najbardziej personalny, osobę stworzoną Jezusa" [Bartnik, 1987: 53]. Precyzując, można powiedzieć, że w Chrystusie „Osoba ludzka współrealizuje się w Osobie Syna Bożego, zostaje w nią *wrodzona* za pośrednictwem Ducha Świętego i Matki, Maryi" [Bartnik, 1987: 53]. Lubelski personalista jest głęboko przekonany, że jego nowatorska reinterpretacja tradycyjnej chrystologii chalcedońskiej ma walor apologetyczny, broniąc przed renesansem starych herezji patrypasjanizmu, doketyzmu, monofizytyzmu i nestorianizmu. Z pewnością koncepcja zaproponowana przez wybitnego uczonego jest wartościowa, gdyż ukazuje, że w momencie Wcielenia „osoba ludzka została wosobiona (*in-personalizata*) w Osobę Słowa Bożego, Logosu", czyli w konsekwencji utożsamiona z Nią. Ostatecznie Chrystus to „jedna osoba o jakby dwóch odcieniach: boskim i ludzkim" [Góźdź, 2009b: 518].

Respektując wartość wielu chrystologicznych systematyzacji (odgórnych i oddolnych), Bartnik tworzy chrystologię personalistyczną, żywą i dynamiczną, ukazującą Chrystusa w perspektywie historii i w optyce czasu, przestrzeni i sensu [Kowalczyk, 2009b: 474–475]. W ujęciu lubelskiego teologa Jezus z Nazaretu jest prawdziwym paschalnym Mesjaszem dziejów. W misterium zmartwychwstania doskonale łączy, wypełnia i zarazem przekracza wszystkie starotestamentalne obrazy Mesjasza: jako króla, kapłana, proroka i pośrednika niebiańskiego [Bartnik, 1987: 156–173]. Lubelski uczony zdecydowanie broni mesjańskiej funkcji Chrystusa w kontekście tendencji do jej pomniejszania lub eliminowania. Na podstawie szczegółowych analiz biblijnych podkreśla rzeczywisty rozwój

mesjanologii paschalnej (pasyjno-rezurekcyjnej), kulminujący w nowotestamentalnej wierze w Jezusa jako Mesjasza, Pana i Syna Bożego. Zdaniem Bartnika błędem jest wiązanie tytułu „Mesjasz" wyłącznie z ziemską przeszłością Jezusa i Jego żydowską tożsamością. Jezus bowiem nie tylko nie przestał być Mesjaszem (Chrystusem), ale w ciągu trwającej historii staje się nim coraz bardziej, radykalnie uniwersalizując ideę mesjańską i wprowadzając ją w świat życia osobowego każdego człowieka. Dzięki temu cały Kościół, a także *in sensu largo* cała ludzkość otrzymuje charakter posłanniczy. W perspektywie mesjańskiej, poprzez *Jezusa – jako – Chrystusa*, wszystko (każda osoba i każde zdarzenie) zyskuje duchową i sensowną relację do Boga jako Ojca ludzkości i wszelkiego stworzenia [Bartnik, 1987: 179–182].

W historiozbawczej chrystologii Bartnika wyraźnie została zaakcentowana dziejowość świata, zmierzającego ku eschatologicznej pleromie (pełni). Lubelski teolog ukazuje Chrystusa na planie całości dziejów ujętych w formę tryptyku: *zamknięta przeszłość* (lewe skrzydło), *historia Jezusa jako Mesjasza* (centrum) i *otwarta przyszłość*, sięgająca aż po transcendentną eschatologię (prawe skrzydło). W przyjętej perspektywie Chrystus jawi się w trzech odsłonach: jako Adam stworzenia, odkupienia i eschatologii, a także jako Alfa, Centrum i Omega wszechdziejów [Bartnik, 1987: 183–220; 225–254]. Cała przeszłość (protologia) zostaje włączona w osobę Mesjasza-Odkupiciela (centrologia), a Jego dzieło odkupienia człowieka i całego wszechświata otwiera proces chrystologicznej rekapitulacji, czyli spełnienia się całości bytu w Zmartwychwstałym Chrystusie jako Głowie wszelkiego stworzenia (eschatologia).

W rozpoczętym przez Chrystusa procesie eschatologicznego spełnienia wszelkiego stworzenia możemy – według Bartnika – wyróżnić dwa aspekty: chrystyfikację świata i pleromizację historii [Bartnik, 1987: 220–224]. Chrystyfikacja polega na coraz głębszym wcielaniu się Syna Bożego w świat, czemu zwrotnie towarzyszy proces rozwoju człowieka i ludzkości ku Pełni, jaką jest Chrystus. Pleromizacja historii oznacza zaś absolutną i finalną jedność ontyczną całego stworzenia z Bogiem Ojcem. Owa doskonała jedność krystalizuje się w długim i złożonym historycznie procesie (zwycięstw i przegranych, upadków i powstań, grzechów i nawróceń), zmierzając ku eschatologicznym żniwom, ku paruzyjnemu sądowi nad Kościołem i wszystkimi narodami. Całość procesu zbawczego przebiega zgodnie z logiką Bożych powierzeń: świat zostaje powierzony człowiekowi, człowiek Chrystusowi, a finalnie Chrystus Ojcu. Historia jest więc swoistą dziejową peregrynacją Chrystusa-Syna wraz z całym światem ku Bogu-Ojcu, który ostatecznie stanie się „wszystkim we wszystkich". Szczególnie

nowatorskim elementem w propozycji interpretacyjnej Bartnika jest wprowadzenie do dyskursu chrystologicznego dynamicznej kategorii czasoprzestrzeni. W jej świetle Mesjasz dziejów objawia się w życiu Kościoła i ludzkości jako „Czas czasów" i „Miejsce miejsc". Dzięki temu zabiegowi metodologicznemu Chrystus zostaje wiarygodnie ukazany jako misteryjne „Centrum oraz główny punkt ciężkości czasu i przestrzeni, a nade wszystko zasada dla pożądanej humanizacji wszelkiej czasoprzestrzeni" [Bartnik, 1987: 290].

Apologia eklezjologii fundamentalnej o profilu ekumenicznym

Problematyka eklezjologiczna zajmuje ważne miejsce w całym dorobku naukowym ks. Bartnika. Nosi ona również znamiona myślenia apologijnego w sensie logicznego, rzeczowego i spójnego uzasadnienia fundamentalnych prawd wiary w kontekście błędnych tendencji myślowych obserwowanych zarówno w samej teologii, jak i w przestrzeni medialnej. Bartnik zajmuje krytyczne stanowisko wobec poglądów redukcjonistycznych, sprowadzających Kościół wyłącznie do poziomu czysto ludzkiej instytucji, społeczności lub organizacji charytatywnej. Dąży do wypracowania eklezjologii fundamentalnej, zdolnej przeciwstawić się myśleniu opartemu na naturalizmie, historycyzmie, nominalizmie i pragmatyzmie. W związku z tym zasadniczym celem jego badań było uchwycenie ogólnych zarysów Kościoła w relacji do Chrystusa i Ducha Świętego, ukazanie jego istoty, genezy i podstawowych struktur oraz wypracowanie elementarnych zasad kościelnej gnozeologii, zwłaszcza precyzyjne opisanie źródeł eklezjalnego poznania, do których należą Objawienie Boże, topika teologiczna i Tradycja Kościoła [Bartnik, 2009a: 313–332].

W aspekcie metodologicznym lubelski teolog proponuje wprowadzenie do eklezjologii metody percepcji personalistycznej (*via personalistica*), mającej duży walor porządkujący i syntetyzujący. Metoda ta zakłada, że Kościół jest nie tylko przedmiotem empirycznej obserwacji, lecz również złożoną rzeczywistością misteryjną (bosko-ludzką). Nie jest czystą ideą odkrywaną w Biblii lub generowaną przez ludzki umysł. Jako dzieło Chrystusa i zarazem Jego mistyczne Ciało Kościół jest rzeczywistością *par excellence* osobową. Żyje w przestrzeni interpersonalnej i najpełniej manifestuje się w osobowych aktach jednostki i społeczności. W teologicznym i publicznym dyskursie Kościół nie powinien być zatem ujmowany jako rzecz (*res*), lecz jako wspólnota osób (*communio personarum*). Stąd też w perspektywie personalistycznej należy mówić nie tyle o tym, czym jest

Kościół, ile raczej o tym, kim jest. Relacyjno-podmiotowa wizja Kościoła nie wyklucza jego strony instytucjonalnej [Bartnik, 2003: 47–51].

Metoda personalistyczna broni przed skrajnym indywidualizmem eklezjologicznym. Dąży do ukazania Kościoła nie tylko w życiu jednostki, lecz również całej społeczności wierzących. Prowadzi do stworzenia nowego języka eklezjologicznego, który pozwala opisać Kościół w wymiarze podmiotowym, przede wszystkim jako osobę społeczną (kolektywną). Przez analogię do indywidualnej osoby ludzkiej kolektywna osoba Kościoła wyposażona jest w cały szereg struktur prosopoicznych. Należą do nich: umysł, samoświadomość, wola, dusza, sumienie, serce, wolność, zdolność do miłości, budowania relacji społecznych i prowadzenia dialogu zarówno wewnątrzkościelnego, jak i ze światem zewnętrznym. Metoda personalistyczna sprzyja osiąganiu pełnej harmonizacji Kościoła z całą osobą ludzką, zarówno na płaszczyźnie poznawczej, jak i wolitywno-działaniowej [Bartnik, 2003: 42–44].

Uznając wartość dotychczasowych osiągnięć ekumenizmu, Bartnik miał jednocześnie świadomość aktualnych trudności związanych z uprawianiem eklezjologii katolickiej w kontekście skomplikowanej sytuacji podzielonego chrześcijaństwa. W obliczu aspektowych i fragmentarycznych uzgodnień międzywyznaniowych lubelski personalista postulował, aby w tej dziedzinie zastosować klarowne reguły ekumeniczne. Zaproponował sześć zasad, które pozwalają zachować tożsamość katolickiej eklezjologii w dialogicznym odniesieniu do różnych koncepcji Kościoła prezentowanych przez teologów innych wyznań. Należy przyjąć następujące pryncypia: 1) gruntownie poznać tożsamość własnego Kościoła, 2) szukać punktów wspólnych z eklezjologiami innych wyznań, 3) ustalić i przyjąć właściwą hierarchię prawd o Kościele, 4) odróżniać porządek administracyjny od misteryjnego porządku prawd wiary, 5) respektować różnicę między *wiarą w Kościół* a *nauką o Kościele* (pierwsza ma walor zbawczy, druga zaś tylko pomocniczy wobec pierwszej), 6) nie przeciwstawiać, lecz łączyć wiarę w Chrystusa z wiarą w Kościół [Bartnik, 2009a: 11].

Lubelski personalista sprzeciwia się redukcjonistycznej koncepcji genezy Kościoła, która jego ustanowienie wiązała wyłącznie z Wcieleniem Logosu lub Paschą Chrystusa. W odpowiedzi na wspomnianą jednostronność Bartnik wskazuje na długi i trwający permanentnie proces eklezjogenezy [Bartnik, 2009a: 89–99]. W perspektywie historiozbawczej wyróżnia następujące fazy powstawania Kościoła: 1) Kościół stworzenia, 2) Kościół „przed prawem" (*ante legem*), 3) Kościół „pod prawem" (*sub lege*), 4) Kościół „pod łaską" (*sub gratia*), 5) apostolskie uhistorycznienie Kościoła, 6) ciągłe budowanie Kościoła (*aedificatio continua*). Zaproponowana

przez Bartnika szeroka i procesualno-wydarzeniowa koncepcja eklezjogenezy twórczo łączy kategorie historyczne, teologiczne i personalistyczne. Stanowi cenny argument w konfrontacji z ujęciami, które sprowadzają powstanie Kościoła do jednego wydarzenia lub momentu. Oprócz perspektywy teologicznej Bartnik uwzględnia aspekt historyczny w zaistnieniu Kościoła, pomijany w dawniejszych opracowaniach eklezjologicznych, negujących rolę historii w dziele zbawienia świata. Biorąc pod uwagę mentalność współczesnego człowieka, zainteresowanego dziejowością, czasowością i rozwojowością, Bartnik krytycznie analizuje wybrane historyczne teorie powstania Kościoła. Wykazuje błędy, uproszczenia i ideologiczne obciążenia teorii samooszustwa, a także teorii mitologicznej, socjalistycznej, marksistowskiej oraz teorii historyczno-religijnej i eschatologicznej [Bartnik, 2009a: 66–83].

Wobec chrystomonizmu eklezjologicznego, ukazującego Kościół wyłącznie przez pryzmat relacji z Chrystusem, Bartnik zajmuje stanowisko krytyczne. Zdecydowanie broni trynitarno-relacyjnej tożsamości Kościoła. Podkreśla, że najgłębszą zasadą bytu Kościoła jest Trójca Święta. Odrzucając podejście czysto reistyczne, instrumentalne i statyczne, Bartnik kreśli obraz Kościoła jako misterium egzystencji osób ludzkich w łonie Trójjedynego Boga.

Według lubelskiego personalisty istotę Kościoła można najlepiej ukazać w odniesieniu do Osób Trójcy Świętej. W relacji do Ojca Kościół jest obrazem (ikoną) Boga-Stwórcy, Darem Ojca Niebieskiego, bosko-ludzkim środowiskiem pełnego rozwoju człowieka na płaszczyźnie stworzenia i zbawienia. W relacji do Syna Bożego wspólnota eklezjalna jest Ciałem Chrystusa i pielgrzymującym Ludem mesjańskim. Dzięki łasce Pana Kościół staje się Chrystusem społecznym, sakramentem Zmartwychwstałego, komunijną ekstrapolacją Słowa Bożego na całą ludzkość, kontynuacją misterium Wcielenia w dziejach świata. Wreszcie w relacji do Ducha Świętego Kościół jest kolektywną podmiotowością, świątynią Parakleta i komunią przyjaciół Boga, której duszę stanowi Duch Ożywiciel. On jest bezpośrednim źródłem kościelnej osobowości, konstytuuje tożsamość Kościoła, aktywizuje jego działalność w dziejach świata i prowadzi każdego ku Chrystusowi [Nadbrzeżny, 2025: 111–112].

W swej personalistycznie zorientowanej eklezjologii Bartnik broni tezy o zbawczym posłannictwie Kościoła wobec świata, rozumianego w wymiarze kosmicznym, antropologicznym, historycznym i teologicznym. Analizując złożony problem relacji między Kościołem a światem, krytykuje stanowiska skrajne, błędne i jednostronne. Z jednej strony odrzuca pesymistyczny *eschatologizm* proweniencji manichejskiej, ukazujący

negatywną wizję totalnie złego świata i zalecający ucieczkę od doczesności ku eschatologii. Z drugiej strony kwestionuje inspirowany teilhardyzmem optymistyczny *panchrystianizm*, głoszący tożsamość świata z Chrystusem i wtórnie Kościołem w procesie chrystyfikacji kosmosu. Broni zaś umiarkowanego stanowiska, zwanego *inkarnacjonizmem*, opartego na nauczaniu *Vaticanum II*. Nawiązując do schematu chalcedońskiego, twierdzi, że Kościół i świat stanowią jakby „dwie natury", niezmieszane, nierozłączne, lecz potrzebujące siebie nawzajem i uzupełniające się w dążeniu ku wyższemu Centrum, jakim jest Królestwo Chrystusa [Bartnik, 2009a: 270–272].

W zarysowanej perspektywie Kościół nie jest z natury **przeciwko** światu, lecz **dla** świata. Służy mu w aspekcie zbawienia, humanizacji i ostatecznego szczęścia. W tym sensie może zostać nazwany sakramentem świata (*sacramentum mundi*), czyli znakiem udzielającym światu Bożej łaski w celu jego doskonalenia [Bartnik, 2009a: 265]. Lubelski personalista broni wspólnoty kościelnej przed niesłusznymi zarzutami religijnego imperializmu i narzucania światu rządów Boga (teokracji). Jasno wskazuje, że zadaniem Kościoła nie jest ideologiczna sakralizacja rzeczywistości, lecz uświęcanie świata w wymiarze materialnym, społecznym, kulturowym i historycznym. Dzieje się to poprzez pozytywną przemianę osoby ludzkiej, która, uświęcona przez łaskę Bożą i wolna w Duchu Świętym, może skutecznie i odpowiedzialnie wpływać na losy świata w aspekcie doczesnym i zbawczym [Bartnik, 2009a: 272–277].

Apologia mariologii integralnej

Oryginalne myślenie apologetyczne Bartnika uwidacznia się również na polu uprawianej przez niego mariologii. Respektując wkład Soboru Watykańskiego II w odnowę teologii i pobożności maryjnej, lubelski personalista tworzył mariologię umiarkowaną, unikającą skrajności zarówno minimalizmu, jak i maksymalizmu. Bartnik zdecydowanie bronił mariologii realistycznej, integralnej i personalistycznej. Otwarcie sprzeciwiał się wszelkim tendencjom redukcjonistycznym, sprowadzającym Maryję jedynie do symbolu, funkcji, idei, konwencji, znaku. Jednocześnie krytykował i odrzucał ujęcia naiwne, fabularne, legendarne, czysto sentymentalne lub pragmatyczne. Broniąc realizmu Maryi, podkreślał, że jest Ona żywą Osobą i zarazem Personalną Strukturą chrześcijaństwa, której odrzucenie w imię źle pojętego chrystocentryzmu skutkowałoby niezrozumieniem sensu Wcielenia Syna Bożego [Lekan, 2009: 566–570].

Uznając absolutny prymat Chrystusa w historii zbawienia i Jego jedyne absolutne pośrednictwo między Bogiem a ludzkością, Bartnik broni fenomenu Bożego macierzyństwa Maryi, które stanowi istotny argument za historycznością, realizmem i bosko-ludzkim synergizmem wydarzenia Wcielenia Słowa. W oryginalnym ujęciu ukazuje znaczenie Maryi w centrum oddolnej historii zbawienia, jako pierwszej odkupionej w sposób uprzedzający (niepokalane poczęcie). Lubelski personalista podkreśla, że „Maryja rekapituluje w sobie naturę ludzką, przez którą rodzi Boga jako człowieka i wradza Go w osobę Syna Bożego" [Bartnik, 2004: 329].

W duchu personalizmu realistycznego Bartnik wskazuje, że macierzyństwo Maryi dotyczy nie tylko samego człowieczeństwa Jezusa, ale odnosi się do całej Jego osoby. Sprzeciwia się poglądom redukującym macierzyństwo Maryi wyłącznie do aspektu biologicznego, jedynie do poczęcia i narodzenia Jezusa. Mocno akcentuje jego osobowy i relacyjny charakter, podkreślając, że Maryja jako Matka realnie kształtowała ludzką osobowość swego Syna, wprowadzając Go w świat wiary, modlitwy, pracy, nauki, historii, tradycji, relacji międzyludzkich. W perspektywie dziejów zbawienia Maryja jest *pre-historią* Mesjasza, *współ-historią* Wcielonego Syna Bożego i *po-historią* ziemskiego Jezusa, czyli żywą Pamięcią Kościoła [Bartnik, 2012: 39–41]. Według lubelskiego personalisty Maryjne macierzyństwo jest realizowane w sposób wolny, świadomy, odpowiedzialny i twórczy. Pozostaje stale otwarte na owocną współpracę łaski Bożej z ludzkim czynem. Macierzyństwo Maryi jest charyzmatyczne, wspierane obecnością Ducha Prawdy i Pocieszyciela, służebne, gotowe do poświęceń, zatroskane o życie biologiczne, psychiczne, społeczne i duchowe. Harmonijnie łączą się w nim piękno, łaska i charyzmat [Nadbrzeżny, 2024: 699–700].

Lubelski personalista nazywa Matkę Bożą uniwersalną osobową „apologią chrześcijaństwa" [Bartnik, 2004: 328]. W obliczu naporu zła społecznego, uwidaczniającego się w kolejnych epokach historii, Maryja jako duchowa Matka Kościoła wykazuje realną sprawczość. Dokonuje się ona w ramach tajemnicy Jej macierzyńskiego pośrednictwa, wtórnego, inkluzywnego i zarazem doskonale zjednoczonego z absolutnym pośrednictwem Jezusa Chrystusa. Bartnik podkreśla rzeczywiste oddziaływanie Maryi na jednostki, rodziny, wspólnoty i narody nie tylko poprzez wzór, lecz także w sposób bezpośredni, spontaniczny i uprzedzający [Bartnik, 2012: 195–197]. Lubelski teolog zauważa, że w świetle biblijnej i kościelnej Tradycji Maryja jawi się jako uniwersalna obrończyni przed niszczącymi atakami apokaliptycznych demonów historii: Bestii obsesyjnej destrukcji

świata, Bestii agresywnego ateizmu i Bestii fałszywego samoubóstwienia człowieka [Bartnik, 2004: 330–331].

Wobec skrajnych postulatów wysuwanych przez radykalne nurty feministyczne (maskulinizacja kobiet, deprecjonowanie macierzyństwa, żądanie bezgranicznego prawa do aborcji) Bartnik proponuje mariologię wyważoną i humanistyczną. Prezentuje Maryję jako archetyp kobiety wolnej, świętej, twórczej, odważnej, dialogicznej, podejmującej odpowiedzialność za losy świata. W kontekście słusznych apeli o respektowanie godności kobiet mariologia winna ukazywać Maryję jako uniwersalny wzór Matki i Dziewicy, Królowej i Służebnicy, Nauczycielki i Uczennicy, Słuchającej i Dialogującej, Kontemplującej i Działającej, Pokornej i Zaangażowanej społecznie. Według Bartnika trwałe dziewictwo Maryi (*semper Virgo*) jest znakiem „nowego stworzenia", absolutnego prymatu Boga, pełnej otwartości na Jego Słowo, bezwarunkowej gotowości do współpracy z Bogiem, świętości Kościoła, wielkości, godności, autonomii i geniuszu kobiety [Bartnik, 2012: 142–146].

We współczesnym świecie zdominowanym przez „estetykę przyjemności" i „apoteozę konsumpcji" Bartnik widzi potrzebę ukazywania Matki Chrystusa nie tylko przez pryzmat prawdy (*veritas*) i dobra (*bonum*), lecz również piękna (*pulchrum*). Posługując się językiem poetyckim, z predylekcją nazywa Maryję „ogrodem edenicznym ludzkości", „ziemią świętą", „centralną Galaktyką Kosmiczną", a także Osobą, w której rozpoczęła się „symfonia światów nieba i ziemi" [Bartnik, 2012: 157–158]. Wszystkie te określenia, użyte z emfazą, przedstawiają Maryję w perspektywie kalonicznej, akcentując Jej duchowe piękno jako Niewiasty ukształtowanej przez łaskę i wolę Boga.

Kaloniczna optyka w spojrzeniu na Maryję zostaje przez Bartnika dopełniona refleksją pneumatologiczną. Posłannictwo Bożej Rodzicielki podlega nieustannej uniwersalizacji. Matka Chrystusa otrzymuje od Ducha Świętego niezwykły dar „bycia macierzyńskiego" (*esse maternale*), które nie tylko odnosi się do Jej Syna, lecz również rozciąga się na cały świat ludzi, aniołów i wszelkiego stworzenia. Dzięki kreacyjnej aktywności Ducha-Parakleta owo *macierzyńskie bycie* wciąż utrwala się, uwiecznia i personalizuje. W toku dziejów ujawnia swój proegzystencjalny charakter, stając się coraz bardziej macierzyńskim *byciem-dla* Chrystusa, Kościoła, ludzkości, świata. W rezultacie kategoria matczyna zyskuje status eschatologiczny, uniwersalny i opatrznościowy (opiekuńczy), który przez lubelskiego teologa został określony mianem „Bożej tęczy rozciągniętej nad rodziną świętych obcowania" [Bartnik, 2012: 158].

Bibliografia

Źródła

Bartnik, C. S. (1987). *Chrystus jako sens historii*. Wrocław: Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej.
Bartnik, C. S. (1998). *Metodologia teologiczna*. Lublin: Pracownia Poligraficzna PKLO.
Bartnik, C. S. (1999a). *Dogmatyka katolicka, t. 1*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
Bartnik, C. S. (1999b). *Teologia historii*. Lublin: Standruk.
Bartnik, C. S. (2000). *Personalizm*. Warszawa: Wydawnictwo O.K.
Bartnik, C. S. (2003). *Dogmatyka katolicka, t. 2*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
Bartnik, C. S. (2004). *Apologetyka personalistyczna*. Lublin: Standruk.
Bartnik, C. S. (2009a). *Kościół*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
Bartnik, C. S. (2009b). Moja droga naukowa. W: *Działalność naukowa i pisarska Czesława Stanisława Bartnika* (s. 241–257), M. Kowalczyk. Lublin: Standruk.
Bartnik, C. S. (2012). *Matka Boża*. Lublin: Wydawnictwo KUL.

Opracowania

Barth, G. (2009). Personalizm jako fundament myślenia w teologii o Bogu i o człowieku. W: *In persona Christi. Księga na 80-lecie Księdza Profesora Czesława S. Bartnika* (t. 2, s. 351–361), K. Góźdź (red.). Lublin: Wydawnictwo KUL.
Barth, G. (2016). Personalizm jako fundament myślenia w teologii o Bogu i o człowieku. W: *Świat osoby. Personalizm Czesława S. Bartnika* (s. 127–136), K. Guzowski, G. Barth (red.). Lublin: Wydawnictwo KUL.
Gacka, B. (2009). System personalizmu uniwersalistycznego. W: *In persona Christi. Księga na 80-lecie Księdza Profesora Czesława S. Bartnika* (t. 2, s. 395–404), K. Góźdź (red.). Lublin: Wydawnictwo KUL.
Goliszek, P. (2024). Personalistyczna koncepcja katechezy. W: *Nie służymy sprawie przegranej. Księga pamiątkowa z okazji 65. rocznicy urodzin ks. prof. dra hab. Mariana Zająca* (s. 95–106), P. Mąkosa, H. Słotwińska (red.). Tarnów: Wydawnictwo Biblos.
Góźdź, K. (2009a). Biografia Jubilata. W: *In persona Christi. Księga na 80-lecie Księdza Profesora Czesława S. Bartnika* (t. 1, s. 19–29), K. Góźdź (red.). Lublin: Wydawnictwo KUL.
Góźdź, K. (2009b). Chrystologia wosobienia – inpersonalizatio. W: *In persona Christi. Księga na 80-lecie Księdza Profesora Czesława S. Bartnika* (t. 2, s. 507–518), K. Góźdź (red.). Lublin: Wydawnictwo KUL.
Góźdź, K. (2009c). Personalizm systemowy. W: *In persona Christi. Księga na 80-lecie Księdza Profesora Czesława S. Bartnika* (t. 2, s. 385–393), K. Góźdź (red.). Lublin: Wydawnictwo KUL.
Góźdź, K. (2010). Bartnik Czesław Stanisław. W: *Leksykon polskich dogmatyków XX i XXI wieku* (s. 28–33), K. Góźdź (red.). Lublin: Wydawnictwo KUL.

Góźdź, K. (2018). Bartnik Czesław Stanisław. W: *Encyklopedia 100-lecia KUL* (s. 32–33), E. Gigilewicz i in. (red.). Lublin: Wydawnictwo KUL.
Guzowski, K. (2002). Bartnik Czesław Stanisław. W: *Leksykon teologii fundamentalnej* (s. 142–145), M. Rusecki i in. (red.). Lublin–Kraków: Wydawnictwo M.
Klauza, K. (2009). Teologia społeczno-polityczna. W: *In persona Christi. Księga na 80-lecie Księdza Profesora Czesława S. Bartnika* (t. 2, s. 619–629), K. Góźdź (red.). Lublin: Wydawnictwo KUL.
Kowalczyk, M. (2009a). *Działalność naukowa i pisarska Czesława Stanisława Bartnika*. Lublin: Standruk.
Kowalczyk, M. (2009b). Personalistyczna teologia historii zbawienia. W: *In persona Christi. Księga na 80-lecie Księdza Profesora Czesława S. Bartnika* (t. 2, s. 471–478), K. Góźdź (red.). Lublin: Wydawnictwo KUL.
Kowalczyk, M. (2016). Biografia ks. Czesława Stanisława Bartnika. W: *Świat osoby. Personalizm Czesława S. Bartnika* (s. 253–258), K. Guzowski, G. Barth (red.). Lublin: Wydawnictwo KUL.
Lekan, J. (2009). Mariologia przyszłości. W: *In persona Christi. Księga na 80-lecie Księdza Profesora Czesława S. Bartnika* (t. 2, s. 561–572), K. Góźdź (red.). Lublin: Wydawnictwo KUL.
Miczyński, J. (2019). Wiara i kultura w perspektywie personalistycznej według Czesława S. Bartnika. *Studia Nauk Teologicznych PAN*, 14: 13–23. https://doi.org/10.31743/snt.2019.14.01
Miczyński, J. (2022). Human Soul in the Light of Czesław Stanisław Bartnik's Universalistic Personalism. *Verbum Vitae*, 40(3): 751–774. https://doi.org/10.31743/vv.13900
Nadbrzeżny, A. (2009). Dziewictwo Maryi. W: *In persona Christi. Księga na 80-lecie Księdza Profesora Czesława S. Bartnika* (t. 2, s. 573–581), K. Góźdź (red.). Lublin: Wydawnictwo KUL.
Nadbrzeżny, A. (2024). Diakonia i charyzmat. Fenomen macierzyństwa Maryi w ujęciu Edwarda Schillebeeckxa i Czesława Bartnika. *Verbum Vitae*, 42(3): 689–715. https://doi.org/10.31743/vv.17428
Nadbrzeżny, A. (2025). Verso una comprensione personalista della Chiesa. *Annales Theologici*, 39(1): 105–118. https://doi.org/10.17421/ATH391202506
Popławski, J. (2009). Personalizm pracy ludzkiej. W: *In persona Christi. Księga na 80-lecie Księdza Profesora Czesława S. Bartnika* (t. 2, s. 695–703), K. Góźdź (red.). Lublin: Wydawnictwo KUL.
Zwoliński, A. (2009). W nurcie teologii narodu. W: *In persona Christi. Księga na 80-lecie Księdza Profesora Czesława S. Bartnika* (t. 2, s. 729), K. Góźdź (red.). Lublin: Wydawnictwo KUL.

Summary

Czesław Stanisław Bartnik (1929–2020) was one of the most prolific and original Polish theologians of the twentieth and early twenty-first centuries. His extensive scholarly output, comprising approximately one hundred books and more than three thousand articles and shorter works, covered philosophy, historiology, dogmatic and fundamental theology, as well

as social and political theology. Although apologetics constituted only one part of his broad academic interests, apologetic thinking permeated much of his theological work. Rather than simply continuing the traditional polemical model of apologetics, Bartnik sought to develop an approach capable of defending the rationality and credibility of the Christian faith while taking seriously the historical, existential, social and personal dimensions of human life.

The distinctive feature of Bartnik's approach was his realistic or universalistic personalism. He regarded the person not merely as one theological topic among others but as a fundamental ontological and methodological category. Consequently, Christian revelation, faith and theology should be interpreted within the network of personal relations between God and the human being, with Jesus Christ as their ultimate centre. This perspective enabled Bartnik to oppose both theological rationalism and various forms of fideism, subjectivism and irrationalism. He strongly defended the scientific character of theology as systematic, methodologically ordered and verifiable knowledge rooted simultaneously in Revelation and rational cognition.

Bartnik's apologetic thought can be reconstructed around five major areas. The first is the apology of personalistic theology, in which the category of the person becomes the key to overcoming the opposition between theocentrism and anthropocentrism. The second is the apology of the theology of earthly realities, intended to demonstrate the relevance of Christian revelation to history, culture, work, society and other dimensions of temporal existence. The third is the apology of salvation-historical Christology, presenting Christ as the personal and transcendent meaning, centre and fulfilment of history. The fourth is the apology of fundamental ecclesiology with an ecumenical profile. Here Bartnik interprets the Church as a divine-human and profoundly personal reality, a communio personarum, while at the same time seeking principles that make ecumenical dialogue compatible with a clearly articulated Catholic ecclesial identity. Finally, his apology of integral Mariology seeks a balanced path between Marian minimalism and maximalism, interpreting Mary within a realistic, personalistic and salvation-historical framework.

Bartnik's importance for Polish apologetic and fundamental-theological thought therefore lies less in constructing another classical system of arguments for Christianity than in his attempt to integrate apologetic reasoning into a comprehensive personalistic vision of theology. His approach combines philosophical argumentation, historical consciousness, theological synthesis and sensitivity to contemporary cultural challenges.

Characteristic of his method are conceptual precision, critical engagement with opposing positions and the ability to identify elements of truth even in views he ultimately rejects. In this sense, Bartnik's legacy represents an original attempt to preserve the rational and critical function of apologetics while broadening its horizon to encompass the whole person, human history, culture and social life. His personalistic approach remains a significant contribution to the history and development of Polish apologetics and fundamental theology.

Abstrakt

Rozdział rekonstruuje apologetyczny wymiar rozległego dorobku Czesława Stanisława Bartnika w perspektywie rozwijanego przez niego personalizmu. Bartnik nie stworzył klasycznego systemu apologetycznego, lecz włączył funkcję obrony i uzasadniania chrześcijaństwa w szeroką syntezę teologiczną. Kategoria osoby staje się w niej podstawowym narzędziem interpretacji relacji człowieka do Boga, historii, kultury, społeczeństwa i Kościoła. Wśród najważniejszych obszarów jego refleksji znajdują się personalistyczna wizja teologii, chrystologia historiozbawcza, eklezjologia rozumiana jako *communio personarum* oraz integralna mariologia. Rozdział ukazuje jego koncepcję jako próbę zachowania racjonalnego i krytycznego wymiaru apologetyki przy jednoczesnym rozszerzeniu jej zainteresowań na całokształt ludzkiej egzystencji i kultury.

Słowa kluczowe: Czesław Stanisław Bartnik; personalizm; apologetyka katolicka; teologia fundamentalna; teologia dogmatyczna; eklezjologia; Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Abstract

The chapter reconstructs the apologetic dimension of Czesław Stanisław Bartnik's extensive theological work from the perspective of his personalism. Bartnik did not develop a classical apologetic system but integrated the defensive and justificatory function of theology into a broad theological synthesis. The category of the person became the fundamental interpretative key for understanding humanity's relationship to God, history, culture, society and the Church. Major areas of his reflection include a personalistic vision of theology, salvation-historical Christology, ecclesiology understood as communio personarum, and integral Mariology. The chapter presents his thought as an attempt to preserve the rational and critical function of apologetics while broadening its horizon to encompass the whole of human existence and culture.

Keywords: Czesław Stanisław Bartnik; personalism; Catholic apologetics; fundamental theology; dogmatic theology; ecclesiology; The John Paul II Catholic University of Lublin